

ЧИТАТИ Й ПЕРЕЧИТУВАТИ

Зараз уже надійшов той момент, коли про Юрія Шевельова, одного з найбільших інтелектуалів в історії української культури і науки, можна не заговорювати щоразу від самого початку. Тобто можна не окреслювати його статус і детально не переповідати його біографію та перелік заслуг. Про харківське дитинство, юність і молодість, про навчання у Булаховського та Білецького, життя під німецькою окупацією, період ді-пі таборів у післявоєнній Німеччині, викладання в Гарварді та Колумбії, довге наукове життя в США й загалом довге життя (1908–2002). І поїздки в Україну в 1990-х, і світову славістичну популярність через руйнування пропагандистської квазіконцепції про міфічну праруську мову як колиску трьох «братніх». Шевельов достатньо динамічно стає надбанням ширшого — і молодшого також — кола, що вже мало змогу почитати і його дивоглядні двотомні мемуари, й окремі хрестоматійні тексти.

Фокус цього видання — специфічний, а від того, сподіваюсь, і свіжий: відібрати й дати того Шевельова,

який потрібен нам саме тут і конкретно зараз. Для нинішніх дискусій, суперечок, коментарів. А ще рефлексій, вдумувань, інтелектуальних медитацій наодинці із собою. Аби дочитувати і додумувати важливе. Не тексти-зброя (це занадто пишні слова навіть і не для воєнних часів), але тексти-захисти, тексти-антидоти: супроти і ворожої пропаганди, і місцевого невігластва. А ще — тексти-тригери, мисленнєві подразники. Такі, що писані не у вічність, — Юрій Шевельов так не цілюся, — а на день нинішній.

Тобто писані вони були на день тодішній, але специфіка суспільних і культурних динамік та пробуксовувань у нас в останні сто років така, що окремі теми й проблеми, ба навіть тематичні шари і вузлові дилеми схильні настирливо повторюватися.

Тексти в книжці йдуть у хронологічному порядку, від 1943-го до 1997-го, майже календарне пів століття. В такій послідовності є кілька резонів: простежити динаміку самого Шевельова, подивитися за розвитком мотивів і думок у часі, а ще отримати змогу, крізь окремі сюжети, панорамувати 50 років інтелектуальної історії: української думки в екзилі, але також не без укралень західних контекстів. Шевельов був людиною геть не лише діаспорного світу, де він регулярно відчував задуху.

З іншого боку, ніхто не заборонить читати ці тексти нарізно: на те вони й добрий інтелектуальний продукт, що працюють і як цілком самодостатні одиниці. Та здатні, так видається, входити у значний резонанс із нашим сьогоднішнім.

А скрипниківський правопис¹, рідний для автора, вирішено не виправляти. Як писав сам Шевельов-Шерех у передмові до своєї першої книги есеїв «Не для дітей» (1964): «зміни в статтях мінімальні, і редактор дбав за збереження запаху тієї доби. Якщо минуле хоче говорити з сучасним, воно має говорити своїм власним голосом. Інакше ноти будуть фальшиві».

Оскільки йдеться саме про інтелектуальну продукцію людини, що виростала на дріжджах гомінливо-дискусійних 1920-х, а міцнішала в затятих суперечках 1940-х, під гамір європейського повоєння та какофонію еміграційного життя, доречно звернути увагу на ті центральні ідеї, що лежать в осерді пропонованих текстів. Менших і більших, але завжди не випадкових, спрямованих на захист, чи супроти, чи ж із метою підсвічення дечого значущого. Текстів по-своєму обов'язкових.

Перші з них — періоду Другої світової війни, але писані не в окупованому Харкові (і не для газети «Нова Україна»), а у львівський період для «Львівських вістей» та «Краківських вістей». Тексти ці мають у собі важливі, хоч і відмінні інтенції раннього етапу Шевельовського «розрадяннення». Стаття «Кінець однієї легенди» промовиста вже назвою — йдеться

¹ Скрипниківський (харківський) правопис, «скрипниківка» — правопис української мови, ухвалений 1928 року президією Правописної комісії після обговорення на Всеукраїнській правописній конференції, що відбувалася в Харкові. Має низку особливостей, з-поміж яких: регулярне вживання літери г (леґенда, еміґрація), закінчення -и в родовому відмінку іменників жіночого роду III відміни (радо^{сти}, чести), закінчення -і в іменниках жіночого роду при числівниках *дві, три, чотири, обидві* (дві хаті, три руці, чотири квітці) тощо. — Прим. ред.

про ревізію радянського культурного міфотворення: «Повторюйте багато разів те саме, повторюйте, не зважаючи ні на що, і слухачі можуть кінець-кінцем повірити почутому, хоч би воно й не спиралося на жадні факти. Таке провідне гасло большевицької пропаганди». Варто додати — будь-якої пропаганди. В статті акцентується й базове сприйняття російською культурою культури української — не через заперечення, а через обмеження її до формату народної. Тут можуть виникнути додаткові питання до наших народників, які подібну логіку обмеження зробили основою власної програми.

Пікантно, що саме псевдо «Шевченко» Шевельов узяв собі для контактів з НКВС у вересні 1941-го, після виклику на перший допит. Контактів цих потім, у зв'язку із ситуацією на фронті, сталося буквально кілька, і ні до чого серйозного, як можна судити, вони не призвели. Але в архівах радянських спецслужб Шевельов-Шевченко жив своїм окремим життям.

Друга стаття, «Без поквалливости», складніша, хоч формально є відгуком на текст літератора Сергія Кокота «Доля українських письменників під большевиками». Тут важать щонайменше два моменти: рефлексії над тогочасною мартирологією, тим списком і тим осмисленням культурних втрат, що за півтора десятиліття знайдуть ще один вияв у «Розстріляному відродженні» Юрія Лавріненка; і спроба не віддати окремих авторів на поживу обмеженим ідеологічним інтерпретаціям.

Щодо першого, то Шевельов-Шевченко робить майже «пророче» застереження про одновимірність сприйняття кількох поколінь митців, які працювали у 1920–1930-х: «Доля українських письменників під

большевиками» у С. Кокота і в інших подібних статтях здебільшого змальовується як доля пасивних жертв. Вони собі пишуть цілком аполітичні речі, приходять НКВД і нищать їх. Дійсно, так часто і бувало. [...] Але за цим не треба забувати й іншого. Не завжди наша література і не всі наші письменники були пасивними жертвами. Були в ній — і не так мало — й активні борці проти большевизму». А були і не борці, і не жертви. Були різні. Погляд, що досі не є популярним в оцінці того періоду: всуціль трагічне «розстріляне відродження» звучить ефектніше й легендарніше.

Що ж до другого моменту, то йдеться передовсім про Максима Рильського і Павла Тичину, яких Кокот ховає живо, випереджаючи цим жестом майбутнє ставлення до Тичини Василя Стуса («жива мумія»). Натомість Шевельов відмовляється бачити в них лише трубадурів режиму: «Питання Рильського і Тичини — це питання цілого покоління. Що було б чесніше, героїчніше і корисніше: відійти від своєї праці і творчості, нічого не робити, чи все таки щось робити, хоч якийсь голос подавати, пристосовуючися до нестерпно-гнітючих умов?». Вочевидь, у цьому доречно бачити й момент виправдання власної роботи в радянському Харкові в ті ж таки десятиліття.

Окрім того, в Шевельова звучить — на ходу, похапцем — оригінальна думка про суть «підрадянської» поетики Тичини, яка знайшла своє розроблення лише останніми роками, головню в розвідках Григорія Грабовича: «Суто формальні експерименти на задані згори теми і ідеї, взяті в усій їх примітивності й непорушності, експерименти, якими поет з одного боку розробляв і поширював формальні можливості української поезії і поетичної мови, а з другого

боку — не знати, свідомо чи мимоволі, — виставляв на денне світло, підкреслював, викривав усю вбогість і примітивність большевицької ідеології». Якщо це й не достеменно так у віршах поета, все одно: подібна інтерпретація виглядає куди справедливішою, бо є тоншою й адекватнішою за Тичину-«дир-дир-дира».

До цього тексту певним чином прилягають пізніші «Непророслі зернята». Тут також про генерацію 1920-х, але крізь іншу оптику: як тодішніх митців «адаптували» під своє розуміння різні групи на еміграції, і викривателі, й оборонці. Отже, мова знову про велике — зі значним спрощенням — викривлення. Коли «гарячковість еміграційних дискусій» перетворюється на «перегони в патріотизмі», ба більше — «на фальш і зачісування письменників 20-х років під моду, що панує сьогодні». З цим досі маємо величезний, хоч і малоусвідомлений клопіт: замість уважного вглядання в минуле — підлаштовування його під свої порядки денні.

Стаття «Назва "Україна"» дещо вибивається з-поміж інших, позаяк є мовознавчою. Але суголосна решті в тому, що теж працює з популязаторськими міфами й кривочитаннями, виводячи тему на твердіший ґрунт. Звісно, ми хотіли б напевно знати, як утворилася назва нашої країни, але якщо в науковців немає згоди, то і це слід прийняти. Відсутність чіткої відповіді — теж відповідь. Наука говорить не так, як нам вигідніше чи приємніше, а так, як виходить після ретельного зважування аргументів та версій. «Патріотична наука» — небезпечна химера, про це Шевельов згадував регулярно. Нинішні дискусії докола кількості жертв Голодомору підтверджують живучість цієї хвороби.

Абсолютним ексклюзивом цього видання справедливо вважати розлогу статтю «Стефан Яворський і конфлікт ідеологій за доби Петра І»: її переклад ніколи і в жодному виданні не виходив у «континентальній» Україні. Вперше вона з'явилася друком у 1951 році в журналі SEER, а в 1952-му в газеті «Українські вісті» Івана Багряного вийшов дещо скорочений переклад — чи не руки Юрія Лавріненка. Для цього видання зроблений новий переклад повної статті — від Ярослави Стріхи.

У першому наближенні текст видається дивним: Шевельов береться за матеріал, що не відповідає його компетенціям, ідучи на історичну територію. Але більше за історію його цікавить перетин політико-культурний. А саме вплив «української партії» на реалії переломної доби — після розгрому під Полтавою та під час секуляризації держави Петром І.

Стаття націлена одразу на кілька мішеней: тут і згадувана автором незгода з російською історіографією щодо консервативности Яворського, і підсвічування ролі українських сил як проактивних і навіть опозиційних у процесах постання імперії. Хоча присутня й непряма рефлексія на еміграційне сьогодення.

Я вдячний вдумливому історикові та моему товаришу з часів навчання в Києво-Могилянській академії Сергієві Багро за його згоду прочитати текст і висловити про нього власні міркування. Те, що Шевельов знає матеріал, видно безпосередньо зі статті. Але саме Сергій звернув мою увагу на те, що Юрій Володимирович зовсім не згадує про відомі на тоді контакти Яворського з Пилипом Орликом, гетьманом в екзилі, та — що куди важливіше — скрізь бачить